

Zaborav i eliminacija religioznog u osobnom i javnom životu¹

Ivan Šestak²

Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Sažetak

Prema klasičnoj filozofiji religioznost je čovjekova vlastitost (lat. *proprium*) koja je dana s čovjekovom naravi kao takvom. Kada ju čovjek živi u njezinoj cjelovitosti, tada ona postaje središnjom zbiljnosti njegova života. Religijska praksa kao lakmus-papir religioznosti bilježi u današnjem vremenu, kako na Zapadu a tako i kod nas, zaborav odnosno izostanak „religioznoga“ u najširem smislu riječi. Kakve to posljedice ima u privatnom i javnom životu?

Odgovor na to pitanje autor traži u propitivanju uloge koju religija po svojoj naravi vrši u čovjekovom životu i društvu. Nestankom religije gubi se okvir za odgovor na pitanje o vrijednosti odnosno smislu života. Životni se tereti bez religije teže podnose, teže se također čuva brak, mentalno zdravlje te općenito optimizam prema životu. Na društvenoj razini nestankom religije slabi svijest pripadnosti zajednici, kultura ostaje bez razumijevanja i nadahnuća, slabi sustav vrijednosti te se smanjuju šanse za nadvladavanje sukoba, pomirenja i učvršćenja mira. Zaborav religioz-

¹ 25. međunarodni simpozij „Religija i politika“, 21–21. travnja 2018. Islamski centar u Zagrebu. Organizatori: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj; European Academy of Sciences and Arts; Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti.

² Izv. prof. dr. sc. Ivan Šestak, Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Jordanovac 110, 10000 Zagreb, e-mail: isestak@ffrz.hr.

noga u privatnom i javnom životu može dakle imati ozbiljne posljedice.

Ključne riječi: religija, religioznost, izostanak i zaborav religije, posljedice nestanka religioznosti u privatnom i javnom životu.

Uvod

Na početku najprije želimo definirati pojmove. Šta je to religioznost? Ontološki gledano, religioznost spada u čovjekove vlastitosti, baš kao što su to i jezik, tradicija, kultura, civilizacija, igra i zabava (Šestak, 2008, str. 3–19). Vlastitost (lat. *proprium*), kao što znamo, ne ulazi u definiciju nekoga bića, ali iz nje proizlazi. Čovjek je dakle po naravi *ens religiosum*, religiozno biće. I sam je Ludwig Feuerbach (1804–1872), inače ujedno i jedan od najrazornijih zapadnih kritičara religije, to potvrdio napisavši: „Religija počiva na bitnom razlikovanju čovjeka od životinje; životinje nemaju religiju. Istina je doduše da su stari prirodoznanstvenici pridi-jevali slonu, među ostalim hvalevrijednim kvalitetama, također i onu religioznosti; no religija slonova pripada kraljevstvu priča“ (Feuerbach, 1959–1964, I). Na toj je crti potom Gerardus van der Leeuw (1890–1950), jedan od osnivača modernije discipline koja se naziva „fenomenologija religije“, mogao jednostavno ustvrditi: „Samo onaj koji još nije čovjek, samo onaj koji još nije svjestan, nije *homo religiosus*“ (Van der Leeuw, 1952, str. 146).

Nije zaista potrebno podastirati dokaze o religioznosti kao čovjekovoj praksi počevši od najprimitivnijih naroda, koje nam inače pružaju različite znanosti, a o čemu su svoja svjedočanstva ostavili već i najstariji pisci (Mondin, 2012, str. 28–29; Šestak, 2006, str. 288–289). Bez religijske sastavnice nije moguće razumjeti nijednu veliku civilizaciju: „Sve velike civilizacije obilježene su nazočnošću religije. Što bi to bez religije bile indijska, asirska, babilonska, egipatska, grčka, rimska, talijanska, španjolska, francuska, njemačka, engleska, ruska civilizacija, pa i druge? Sva velika književna, umjetnička djela, svi najraskošniji spomenici, svi etički kodeksi koje su iznjedrile te civilizacije plod su jednog dubokog religijskog nadahnuća“ (Mondin, 2012, str. 27). Što bi to uostalom preostalo ako bismo iz kulture jednog naroda uklonili upravo religioznu sastavnicu?! Procjenjuje se da danas 84% stanovništva zemljine kugle prakticira ovu vlastitost, tj. ponaša se religiozno.

Religioznost se živi unutar sustava koji nazivamo religijom. Religioznost, dakle, zahtijeva izvanjskost. Ne može naime postojati neka čista religioznost koja bi bila isključivo unutarnja stvar čovjeka kao pojedinca. I sama religioznost tako pokazuje da je čovjek društveno biće, usmjeren na zajednicu u kojoj i njegova religija može doživjeti puni razvoj. Što je dakle religija? Među mnogim definicijama opisnog oblika može poslužiti ona nedavno preminulog plodnog talijanskog filozofa Battiste Mondina, koja kaže da se religija bitno sastoji u onoj cjelokupnosti simbola (obredi i mitovi) te zakona, kojima čovjek izriče svoj odnos podložnosti prema božanstvu (Mondin, 2012, str. 39–40). U ovom preliminarnom određivanju pojmova valja istaknuti da za objekt strahopoštovanja, kao sastavnice religioznog fenomena, uzimamo izraz „sveto“, premda ćemo iz razumljivih kontekstualnih razloga koristiti i druge izraze. Nastojat ćemo se dakle držati terminologije koju su predložili fenomenolozi religije Nathan Sölderblom (1866–1931) i Rudolf Otto (1869–1937), koji je uostalom i napisao djelo pod naslovom *Das Heilige* (*Sveto*), po kojemu je postao i glasovit (Bravo Pereira, 2011, str. 51–52).

Religijska vjera odnosno religioznost jeste zbiljnost koja se živi u cjelovitosti, na svakom mjestu i vremenu. U tom smislu već spomenuti Mondin piše: „Religija je u svojoj biti jedna aktivnost, dapače cjelokupnost teorijsko-praktičnih aktivnosti, afektivnih i spekulativnih, unutarnjih i vanjskih, koje za specifični objekt imaju sveto, božansko, posve drugačije (dok primjerice politika ima za specifični objekt zajedničko dobro, medicina zdravlje, ekonomija profit, filozofija istinu itd.). Religija se, za razliku od drugih čovjekovih aktivnosti, tiče čitavoga ljudskoga bića: ona ne obuhvaća samo um nego također i srce, ne dotiče samo dušu nego i tijelo, ne samo ideje nego i afekte i čežnje, ne samo misao nego također i djelovanje i proizvođenje; jednom riječju religija, kada se živi ozbiljno, tiče se svih niti osobe te ih oblikuje od vrha do dna.“ (Mondin, 2012, str. 40). Na toj crti smijemo reći da za vjernika ne postoji neko vrijeme ili neko mjesto kad on nije vjernik, kad je od religijske vjere „odriješen“ odnosno oslobođen!

Neka nam na ovome mjestu bude dozvoljena jedna digresija koja uveliko objašnjava naše današnje stanje religijske svijesti. Budući da smo mi ljudi s ovih strana snažno impregnirani našom poviješću u kojoj smo ponajmanje bili određujući čimbenik, nego većinom oni koji trpe učinke odluka drugih, nerijetko i s po život opasnim posljedicama, naučili smo – često da bismo doslovno preživjeli – jednostavno

biti necjeloviti ljudi, ljudi koji žive „šizofrenično“, pa onda stoga često spajaju i ono što je nespojivo! Još se tako živo sjećamo vremena kada smo pod svjetonazorskim vidikom, a u taj okvir bitno ulazi religija, morali živjeti podvojeno: jedno smo bili kod kuće, a drugo u javnom životu, na ulici, u školi, poduzeću, itd. Ako se malo dublje promisli, onda se dolazi do strahovitog uvida: ta mi smo zapravo u onome što je za čovjeka najvažnije, živjeli necjelovito, podvojeno! Takvo se stanje naravno i nastavilo pa stoga ne moraju čuditi posljedice na materijalnom i moralnom području. Rječiti dokaz da je religija, unatoč vrlo visokoj deklariranosti u javnosti, ipak površni običaj, stvar folklor, jeste činjenica što vjerski javno deklarirani demokratski zastupnici glasuju za one zakone koji nisu u skladu s naučavanjem njihove religijske denominacije, a građani koji su ih izabrali, zbog toga se odviše i ne uzbuđuju! Sve je to dokaz da religija zapravo nije postala kulturom, tj. načinom života koji određuje sve pore privatnog i javnog života. Već iz ovog proizlazi da religioznost odnosno religija može pridonijeti izgradnji cjelovitosti čovjeka kao osobe pa je stoga valja promicati u njezinom limpidnom značenju.

U ovom kontekstu za našu je stvar potrebno reći još nekoliko riječi o cilju ili svrsi koju religija želi polučiti, kao i o sredstvima kojima to želi ozbiljiti. „Cilj je dvostruki. Jedan se tiče Boga, kojemu se iskazuje slava kultom i adoracijom. Drugi se pak tiče čovjeka, preciznije njegova spasenja, shvaćenog kao nadilaženje vlastite radikalne kontigencije (ne-nužnosti), grešnosti, ništetnosti, a iznad svega shvaćenog kao dostignuće punine vlastitoga bitka, za kojom se iz dna duše i tako intenzivno čezne, ali se ljudskim silama ne može postići. Sredstva su bilo nutarnja bilo vanjska. Ona unutarnja su vrline poniznosti, podložnosti, poslušnosti, povjerenja, nade, predanja, ljubavi, adoracije. Ona izvanjska su simboli, obredi, mitovi, zakoni, institucije koje za specifični objekt imaju Boga“ (Mondin, 2012, str. 41). Što se dakle tiče svrhovitosti religije, ona se sastoji u proslavi Boga i čovjekova spasenja.

Zanimljivo je da je religioznost, religiozna praksa, religija, preživjela ne samo najrazornije idejne kritike – već smo tako spomenuli L. Feuerbacha – nego i strašne diktature! One je međutim nisu uništile, nego je ona upravo na suveren način preživljavala te postala snažnim čimbenikom ne samo za osobnu orijentaciju ljudi, nego i velikog dijela društva. To osobito dolazi do izražaja tamo gdje su ljudi zbog nje i za nju dali vlastiti život! Opće je poznata činjenica da se neku grupu tek

onda može smatrati religiozno dozrelom kad ima svoje prve mučenike. Mučenici su naime najsublimniji garanti istinitosti religije. Ta ne daje se život za puste priče! Mučenici tako daju unutaraju, kohezijsku snagu zajednici vjernika te su općenito smjerokaz njihova života. Osim toga, u svakoj religiji osobito mjesto zauzimaju njezini mistici jer imaju „iskustvo“ Boga te ih se stoga drži ekspertima kojima po naravi stvari valja vjerovati, baš kao što vjerujemo liječnicima, inženjerima i ostalim ekspertima u njihovom području. O tome je svojedobno pisao poznati francuski filozof, protivnik pozitivizma, dobitnik Nobelove nagrade za književnost Henri Bergson (1859–1941) u svom djelu *Les deux sources de la morale et de la religion* (1932). Religija suvereno odolijeva i današnjem humanizmu koji zastupa da čovjek svoje posvemašnje ostvarenje može postići istom onda kad se emancipira od religije!

U današnjem se javnom životu religija na sofisticirani način gura u stranu, nastoji eliminirati, katkada dapače iskoristiti za neke njoj strane ciljeve. Oni koji to pokušavaju, a nerijetko i uspijevaju, vjerojatno ne znaju da je to, sa stanovišta same religije, upravo teška zloupotreba religije i svetoga: samo Sveto pojedinač želi iskoristiti za neke svoje ciljeve! U svakom slučaju, javni se život danas organizira – da se poslužimo riječima nizozemskog pravnog pisca Huga Grotiusa (1583–1645) – *etsi Deus non daretur* – kao da Boga nema.

Aktuelno stanje religioznosti na Zapadu i kod nas

U domaćoj i inozemnoj javnosti, u tvrdim i elektroničkim medijima, možemo svakodnevno čitati, dakako ne sa žaljenjem (!), kako je religija – ovdje se misli na onu kršćansku – na izdisaju, u smrtnom hropcu. O tome smo primjerice nedavno mogli čitati na portalu Indeks prilog pod naslovom „Europa je sve manje kršćanska: ‘Religija je pri kraju snaga‘“. Autor je citirao engleski Guardian, koji se pozvao na nedavna istraživanja provedena u 21 evropskoj zemlji među mladima od 16 do 29 godina. Istraživanja su provela dva evropska sveučilišta: St. Mary’s Catholic University u Londonu te Institut Catholique u Parizu. Među 21 zemljom prednjači Češka u kojoj čak 91% mladih nema nikakvu vjersku pripadnost, dok su mladi u Poljskoj s 83% najreligiozniji. Ovo je istraživanje inače puno cjelovitije prikazao portal Narod (Holjevac, 2018). Ako se pak nakratko otisnemo u Italiju, gdje je prema podacima kršteno iznad 90% Talijana, prema najnovijem istraživanju religioznosti

u populaciji mladih od 18 do 29 godina proizlazi da ih više od jedne trećine ne vjeruje. Zato je i naslov glasio: „Cattolici ma non troppo, l'Italia dei giovani non crede più“ (Tornielli, 2016).

Zabrinutost nad takvim stanjem, čini se, manje izražavaju oni koji bi to možda morali „ex professo“, recimo vjerski službenici, nego to baš čine ljudi iz javnog, konkretno – političkog života. Tako je nedavno njemačka političarka Monika Grütters iz tamošnjega CDU-a, u okviru konferencije pod nazivom „Zukunft der Religion“ koja se održala početkom 2018. godine u Hamburgu, ukazala na opasnost dekristijanizacije njemačkog društva, gdje je onaj famozni „OB – ohne Bekenntnis“, dakle ljudi „bez vjeroispovijesti“ svakim danom sve viši, gdje se, dakle, kršćani nalaze „na gerontologiji“, kako je to stanje u Njemačkoj već prije osam godina opisao Andreas Püttmann u svojoj knjizi *Gesellschaft ohne Gott. Risiken und Nebenwirkungen der Entchristlichung Deutschlands* (2010, str. 29–34). Jedno poglavlje ovoga zanimljivog djela nosi ciničan naslov „Verlangsamter Puls: Kirchengang einmal im Monat als ‘hohe Intensität‘“. Malo više spomenuta političarka gospođa Grütters je u svom govoru vrlo inteligentno uputila slušatelje na dilemu kojom obično biva praćena percepcija religije u njemačkom društvu, a drugačije nije ni kod nas: „Tamo gdje u javnom životu ona [religija] pokazuje nazočnost, često se otvorenost prema svijetu i tolerancija smatraju ugroženima. No, gdje pak ona iz javnog života nestane, odzvanja tužaljka o propasti Zapada“ (CDU-Politikerin, 2018). U nastavku svojega govora gospođa Grütters je učinila pledoaje za društvo koje mora priznati svoje kršćanske korijene i identitet jer se samo time može dati prostora stranom, a da se nema osjećaj ugroženosti. „Naša povijest obilježena je kršćanstvom, ono nosi i obilježava također i našu kulturu sporazumijevanja.“

Gdje su razlozi takvog zabrinjavajućeg stanja nestanka religioznosti i religije? O njima sam se i sam često pitao, ne samo kod nas, nego baš i u samoj Njemačkoj, dakle u zemlji duge i duboke duhovne tradicije, kojoj uz bok stoji i filozofska i teološka misao *primaeclassis*, česta referencija znanstvenika i s ovih prostora, koji su u njoj završili svoje više studije. O razlozima takva stanja upitao sam jednom zgodom čovjeka koji čak pomaže u tamošnjoj crkvi, a čija djeca ni unuci u nju ne dolaze. Iznio sam mu tada svoje mišljenje da su roditelji zapravo teško zakazali jer djeci nisu prenijeli odnos prema Bogu kao odnos „od srca k srcu“, osobni odnos. Čovjek je smjesta zašutio te promijenio temu! Svoju sam tadašnju tvrdnju spremajući predavanje odnosno

pišući ovaj prilog, pronašao potvrđenu i u radovima u kojima se kaže da je današnja kriza vjere zapravo posljedica krize prenošenja vjere (Renić, 2012; Holjevac, 2018). I Njemačka i Hrvatska imaju svu institucionalnu platformu za vjersku izobrazbu, ali vjerska praksa, osobito u provinciji, nikada nije bila slabija! Očito je da bi ti tzv. „kognitivni sadržaji“ morali biti prenošeni na drugačiji način! Onaj tko predaje odnosno posreduje kognitivne sadržaje mladima, i sam bi ih u svom životu već prethodno trebao imati inkarnirane odnosno utjelovljene. Tako bi vjeronauk zapravo trebao biti i odgoj a ne tek puko prenošenje kognitivnih sadržaja! Istaknuti njemački filozof Robert Spaemann piše: „Mi možemo učiniti da naša djeca sudjeluju u onomu što i nas same ispunja, u onomu što je i nama samima stvarno.“ (Spaemann, 2002, str. 505). I malo dalje zaključuje: „Djecu je nemoguće obmanjivati na duge staze nepokrivenim čekovima. Zato je samoodgoj odgojitelja toliko važan. Za odgojitelja se na kraju krajeva ne može biti ‘školovan’, mora se sam već netko *biti*, netko tko je već to postao. Mora se znati živjeti da bi se poučavalo živjeti.“ (Spaemann, 2002, str. 505). Jedan od uzroka slabljenja religioznosti je svakako sve slabija obitelj, koja je inače prva instancija religiozne socijalizacije (Schröder, 2008, str. 102).

U svakom slučaju mi u najmanju ruku živimo u vremenu sve zamjetljivijeg zaborava religioznoga, ali i njegove namjerne eliminacije. Mi se naravno ne moramo bojati da bi religioznost jednom mogla nestati jer je ona – kao što to rekosmo – dana s ljudskom naravi kao takvom. S nestankom religioznosti nestao bi naime i sam čovjek! Ona neko vrijeme može živjeti u svojim pseudoformama, pa i u danas rasprostranjenoj činjenici što mladi sami sebi prema svojoj želji konstruiraju religiju (Schröder, 2008, 102), pri čemu se nečemu ograničenom pridaju božanska svojstva ta ga se časti. Na duže staze to ipak čovjeka ne može ispuniti. Dapače, vodi ga u prazninu i očaj. On jeste doduše ograničeno biće, ali ga istom bezgranično može bez ostatka zadovoljiti. Često smo uostalom svjedoci, osobito kod mladih, pravih životnih obrata i povratka u krilo religioznog, odnosno svetog. O tome svjedoči i glasoviti austrijski metafizičar Emerich Coreth (1919–2006): „Izgleda da neki znakovi vremena najavljuju promjenu. U toj sekularizaciji svijeta pojavljuju se mnoga, također i nova religiozna gibanja. Koliko god se ona mogu procjenjivati pluralistički i različito, ipak svjedoče o čovjekovoj pračežnji za Bogom te za nalaženjem smisla života u vjeri u Boga. Religiozna vjera je doduše potisnuta, ali nikako nije izumrla, ona se pokazuje kao neiskorjenjiva te

uvijek nanovo oživljuje jer je ukorijenjena u čovjekovom biću“ (Coreth, 2011, str. 412–422).

Ostaje ipak istina da se u današnjem vremenu s religioznim sve manje računa, kako u osobnom tako i u javnom životu. Koje su međutim posljedice takvoga duhovnog stanja? Odgovor na to pitanje valja potražiti u ulozi koju stručnjaci obično pridaju religiji odnosno religioznosti, a što potvrđuju i najnovija empirijska istraživanja.

Što zaborav religioznog donosi u privatnom životu?

Religioznost odnosno religiozna vjera čuva i promiče vrijednosti, od kojih je prva život, vrijednost bez koje nema baš nikakve druge vrijednosti (Antunović, 2006). Život je dar prema kojemu se valja ne samo uvijek zahvalno odnositi nego ga i promovirati. Čovjeku se dakle religioznim okvirom garantira dostojanstvo i sigurnost od njegova začeca pa do naravne smrti. U čitavom je tom vremenskom luku čovjek istodobno i ono najsavršenije u cjelini kosmosa: *id quod est perfectissimum in tota natura* – kako je to napisao Toma Akvinski (S. th. Ia, q. 29, a. 3, c). Čovjek kao osoba stoga nikada ne može biti upotrijebljen kao sredstvo nego se uvijek mora promatrati kao cilj u samom sebi. Osim toga, u svim se religijama osobita pozornost pridaje obitelji kao nukleusu društva, od koje ono živi, ali koja s druge strane od toga društva ima svu moguću zaštitu i uživa najveće moguće povlastice. Ta i „zdrav razum“, kojega je tako snažno u novijem vremenu branio engleski kulturni djelatnik i filozof G. K. Chesterton (1874–1936), kaže da društvo može biti snažno i imati budućnost samo ako ima stabilnu obitelj iz koje jedino proizlaze djeca, obično brojnija, cjelovite i zdrave psihe koja jedina obećavaju budućnost, pa i onu materijalnu. Tamo gdje nema djece, nema ni materijalnog bogatstva. Ako nema djece onda ni materijalna bogatstva zapravo ništa ne vrijede. Treba li se demografski kolaps, ne samo ovih naših prostora, nego i Evrope u cijelosti, pripisati isključivo materijalnoj situaciji ili pak možda prije materijalističkom ateizmu koji je iz vida smetnuo duhovne vrijednosti, konkretno život?! Kad bi naime imanje djece nužno bilo povezano s materijalnim stanjem, koliko bi onda djece trebali imati dobro stojeći bračni parovi?! A što je pak s obitelji? Zašto ima sve više rastava brakova? Herman Vukušić donosi rezultate raznih studija koje pokazuju veliki utjecaj religioznosti na stabilnost braka: „Nacionalna studija na uzorku od 4.587 parova u

SAD-u ustanovila je vezu između religioznosti te bračne stabilnosti, a kao jedan od vodećih čimbenika rizika za raspad braka pokazao se gubitak vjerskih uvjerenja.“ (Vukušić, 2007, str. 6). Bjelodano je dakle da izostanak religioznog slabi svijest dostojanstva odnosno vrijednosti pojedinca i obitelji, koja je njegovo prirodno stanište.

Čovjek je – kako ga je to proglasio Viktor Frankl (1905–1997) – tragatelj za smislom. Taj je austrijski logoterapeut naime napisao djelo *Nečujni vapaj za smislom!* Pitanje o smislu odnosno o smislenom temelju svega što jeste i njega samoga jedino je pravo i veliko pitanje za čovjeka. Odgovor na pitanje o smislu nudi se pak u religioznom okviru. Ono naime nije materijalni objekt proučavanja nijedne znanosti. Odsutnost onog posljednjeg smisla nerijetko vodi do psihopatoloških poremećaja, često i do bjegovala koji završavaju u ovisnostima i u samoubojstvu. Na tu važnost upravo religioznog okvira upozorio je švicarski psihijatar i osnivač analitičke psihologije Carl Gustav Jung (1875–1961).

Čovjek je ograničeno biće s bezgraničnim aspiracijama, koje istom beskonačno može ispuniti (Bocheński, 2001, str. 87). Nestankom religioznog okvira ponestaje za čovjeka i okvir smislenosti.

Čovjek je također i moralno biće, a što znači da se on u svom životu mora suočavati s kategorijama grijeha, krivnje i oproštenja, kako kod sebe osobno tako i kod drugih. Svjedoci smo da se slabljenjem religioznosti ovi duboki unutarnji konflikti pokušavaju rješavati izvan toga okvira, primjerice na psihijatrijskim kaučima, dakako bezuspješno! „S religijom bi nestao religiozni uvid u suodnos grijeha, krivnje i oproštenja, jedan uvid koji, ako ga se stavi izvan religioznog okvira, vodi vrlo lako do prezira čovjeka te predstavlja uvijek latentnu opasnost za ateistički humanizam, koji vjeruje u dobro u čovjeku, ali si ne može stvoriti akvivalent za Božije milosrđe“ (Schröder, 2008, str. 104). Isti autor, inače profesor filozofije na Humboldt-Universität u Berlinu, nastavlja risati perspektivu opasnosti na onom čovjekovom moralno-psihološkom području koju donosi nestanak religioznosti: „S religijom bi nestao Bog kao neprevarljiva instancija čovjekove posljednje odgovornosti, od koje si mi samo zato možemo dozvoliti posve zaviriti u karte, jer samo on ne zlorabi ovaj uvid“ (Schröder, 2008, str. 104).

Što bi se još dogodilo nestankom ili slabljenjem religije? Isti autor nastavlja: „S religijom bi nestao jedan ničim nadomjestiv temelj zahvalnosti, jedne zahvalnosti koja percepciju samorazumljivog intenzivira, te čovjekovo djelovanje odterecujuće otpušta u status odgovora,

umjesto prometejevskog samoostvarenja“ (Schröder, 2008, str. 105). Religiozni čovjek živi u jednom životnom okviru dubokog doživljaja zaštićenosti budući da poznaje svoj *terminus a quo et terminus ad quem*, a čiji je prostor prožet egzistencijalnim osjećajem Božije brige (*providentia Dei*). Malo modernijim jezikom spomenuti Schröder to izriče ovako: „Nestao bi razlog za opuštenost i zadovoljstvo, kojim ostaje neuzdrmana pozadina za nezaobilazna a također i za opravdana mnoga nezadovoljstva“ (Schröder, 2008, str. 105). Mislim da smijemo reći da su mnoga današnja nezadovoljstva ljudi zapravo znak nestajanja religioznog okvira, koji ni pod koju cijenu ne daje prostora crnilu, izljevima pesimizma i beznađa, a koji nam svakodnevno prijete s naših internetskih portala, televizijskih ekrana i stranica dnevnih listova.

Psiholozi ukazuju na činjenicu da današnji mladi, osobito muška populacija, sve kasnije dozrijeva, da je nesposobna preuzimati odgovornost, a što tako eklatantno dolazi do izražaja u samačkom životu, u nesklapanju braka. Ne treba li razlog tomu potražiti i u nestanku odnosno slabljenju religioznosti? Naime, svaka religija pa onda i religioznost, drži budnom svijest o stvarnostima koje mladi čovjek mora jednostavno prihvatiti i dati im za to određeno mjesto u svom životu. Tako se čovjek neumitno mora suočiti sa svojom prolaznošću, tj. sa sasvim konkretnom sviješću o vlastitoj smrti, zatim sa svrhom seksualnosti te napokon s nužnošću preuzimanja odgovornosti u društvenoj zajednici. Svaka religija ima svojevrstne inicijacije koje mladom čovjeku osmišljavaju te temeljne datosti te mu daju životno usmjerenje (Pereira, 2011, str. 119–121). Zaista je teško ne vidjeti razlog neozbiljnosti mlađih generacija upravo u izostanku religioznosti, koja ipak drži budnom svijest „de novissimis“, a što onda rađa ozbiljnošću i odgovornim životom pojedinca.

Nadalje, religiozna vjera blagorodno djeluje i na ozdravljenje. Na tu je činjenicu kod nas, među ostalima, ukazao već spomenuti Herman Vukušić u svom vrlo dokumentiranom članku naslova „Duhovnost i medicina“, a o čemu su tek u posljednje vrijeme u svijetu izvršena istraživanja, čiji se broj iz dana u dan povećava, te ostavlja nepobitne empiričke dokaze poradi kojih se u sve većem broju zemalja duhovnost nalazi i u izravnoj kliničkoj primjeni. „U obrađenim studijama pronađena je visoko pozitivna korelacija između religioznosti i duhovnosti te boljeg zdravlja u području kardiovaskularnih bolesti, cerebrovaskularnih bolesti, poremećaja imunološkog sustava, sučeljavanja s hroničnim bolestima (MS, neoplastična oboljenja, itd.), psihičkih oboljenja, te

prevencija alkoholizma i pušenja“ (Vukušić, 2007, str. 5). Isti autor malo dalje donosi rezultate mnogih studija koje su dokazale snižen mortalitet u starijih ispitanika koji su prakticirali religiozne aktivnosti (molitva, meditacija, itd.). Postoje također studije koje dokazuju da religiozne aktivnosti produljuju životnu dob u prosjeku do devet godina, itd. (Vukušić, 2007, str. 5–6). Religioznost osim toga olakšava podnošenje životnih tereta te pridonosi osmišljavanju smrti. O tome nam dovoljno svjedočanstava mogu podastrijeti liječnici, a i svakodnevno se s time susrećemo dolazeći u kontakt s teško bolesnim ljudima. Životni se teret lakše podnosi jer religiozan čovjek računa s *providentia Dei*.

Postoji nadalje sve više studija koje ukazuju na religioznost kao na čimbenik psihičke stabilnosti. „Religioznost umanjuje sklonost rizičnom ponašanju, reducira impulsivnost, agresiju, ispravlja tendencije k psihopatskom i paranoidnom ponašanju, sklonost ka konverzivnim, depresivnim i šizoidnim sklonostima i omogućuje uspješno svladavanje emocionalnih konflikata. Kod visokoreligioznih adolescenata u odnosu na niskoreligiozne u manjoj mjeri se javljaju faktori kao što su: unutrašnji konflikti, frustracije, strah, strepnja, psihička trauma, povreda samopoštovanja, disbalans psihičke homeostaze, emocionalna labilnost, a negativnu psihičku energiju neutraliziraju na zdraviji i efikasniji način“ (Pajević i dr. 2007; str. 153). Na ovu se studiju nadovezuje i ona Mire Jakovljevića pod naslovom „Duhovnost u prevenciji i liječenju depresije“, u kojoj zagrebački psihijatar ukazuje na snagu ljubavi koju religija posjeduje i koja je najjači čimbenik uspješne prevencije i liječenja depresije, koja „predstavlja jednu od najvećih ljudskih patnji, pravi pakao u duši“: „Gdje god se čovjek okreće Božijoj ljubavi i na nju s ljubavlju odgovara, on postaje spašen i zdrav. Kada je ljubav prisutna u nama i oko nas to je sigurna zaštita od depresije. Ljubav nas povezuje s drugim bićima i najbolja je prevencija izolacije. Vjera daje ljudskom životu viši smisao, a gdje postoji smisao življenja to je brana protiv depresije. Vjera otkriva ljudima jedan nadnaravni duhovni svijet koji je živo vrelo životne snage i ustrajnosti. Ona potiče nadu, daje utjehu, ohrabruje, upravlja misli k optimizmu, a ponašanje k dobru. Vjera pretvara poraz u pobjedu, depresiju, sumnju i očaj u sigurnost, radost i blagostanje.“ (Jakovljević, 2007, str. 77). Religija, dakle, gadi optimističnost koja ne daje prostora pesimizmu, anksioznosti i sličnom.

Pa i sama smrt je za religioznog čovjeka prelaz u svijet, koji njemu kao putniku nije posve stran, s kojim je on u svojoj religioznoj praksi na

neki način već „očijukao“, o kojem dapače gaji nadu da će biti istinsko iznenađenje koje će nadmašiti sva njegova očekivanja, a o čemu pak, primjerice u zapadnom kršćanstvu postoji mnoštvo literature. Na ovom mjestu spominjem tek djelo njemačkog autora Gerharda Lohfinka pod naslovom *Der Tod ist nicht das letzte Wort*, koje je doživjelo više izdanja.

Što zaborav religioznog polučuje u javnom životu?

Na temelju povijesne činjenice da su sve kulture prožete religijom, tj. da je religija njezina *enteleheja*, engleski je mislilac Christopher Dawson (1889–1970) napisao da kultura koja ostaje bez religije, odlazi jednostavno u povijesni zaborav. Ako se pogleda ovo naše zapadno društvo, u kojem je – da se malo pomognemo Heideggerom – „religiozno izostalo“, onda se mora ustvrditi da se ta kultura umorila, da ona ne nudi ljudskom duhu viziju ushita, entuzijazma, koji istom omogućuje čovjeku život punim plućima.

Sa zaboravom religioznog nastupa primjerice i sve veće nerazumijevanje povijesnih izraza čovjekove umjetničke djelatnosti. Richard Schröder se o toj činjenici ovako slikovito izrazio: „Već sada mnogi ljudi stoje pred srednjovjekovnim odjelom galerije slika poput krave pred novim vratima“ (Schröder, 2008, str. 104). Slično je i s nerazumijevanjem drugih grana umjetnosti, osobito s književnošću i glazbom, čija su najveća ostvarenja inspirirana religioznim motivima. Nije rijedak slučaj da zbog pomanjkanja odnosno izostanka religiozne dimenzije kod umjetnika ne uspijevaju ni njihove interpretacije tih djela. O propadanju kulture zbog nestanka religioznog okvira već spomenuti Coreth piše: „Uz sva velika postignuća znanosti i tehnike – na dobro, ali i štetu ljudi – na svim područjima napreduje propadanje kulture i morala; dovoljno je pratiti što mediji nude kao ‘kulturu’. Taj slom kulture možda je tek znak da ne doživljavamo samo ‘kraj modernog vremena’ nego i kraj dosadašnjeg jedinstva zapadnoeuropske kulture.“ (Coreth, 2001, str. 412).

Religija, odnosno, religioznost pridonosi dobrim međuljudskim odnosima jer su svi ljudi pred Svetim odnosno Bogom jednaki, a međusobno dijele istu sudbinu. To ih nuka na solidarnost, osobito na vršenje pravednosti, jedne od stožernih vrlina. Religija je dakle garant moralnosti u društvu. Ona drži živom svijest o odgovornosti i sustavu vrijednosti, a što pak osigurava uređeno društvo. „Na nacionalnom uzorku od 3.597 odraslih ispitanika dokazana je pozitivna sprega prakticanja

religioznih aktivnosti sa stupnjem društvene potpore, intenzitetom interpersonalnih kontakata te općom kvalitetom življenja.“ (Vukušić, 2007, str. 6). Ako religioznost slabi odnosno nestaje, moralni se red u društvu urušava, a čemu svakodnevno svjedočimo. Dovoljno je tek svratiti pozornost na groznu nepravdu koja nastaje neplaćanjem radnika, ili na njihovo beskrupulozno iskorištavanje, i to upravo „svetkom i petkom“!

Na društvenom području religioznost odnosno religija tvori jaku svijest pripadnosti zajednici, a što pridonosi njezinoj kompaktnosti. Ovu svijest pripadnosti ne mogu nikako nadomjestiti strukovna ili pak neka druga interesna udruženja. Ona naime združuju ljude *secundum quid*, pod ovim ili onim vidikom, a ne pod onim *sub specie aeternitatis*. „Ono što bi s religijom nestalo jeste način osiguranja našega boravka u svijetu kroz priče, zajednička djelovanja i aktivnosti, proslave i blagdane u krugu istomišljenika, intenziviranje kroz ponavljanje, što udomaćuje u jednoj predaji, razgovor s prethodnicima u vjeri, koji su u tekstovima i pjesmama nazočni.“ (Schröder, 2008, str. 104).

Kompaktnost društva impregnirana religioznošću daje pojedincu osjećaj sigurnosti, a takva društva mogu lakše podnijeti možebitne katastrofe raznih vrsta. Čovjek emancipiran od religiozne sfere ostaje sam, a narod pak bez onog unutarnjeg jedinstva, u nemogućnosti podnositi velika odricanja koja katkada povijesni tijek sa sobom donosi.

Religija je, osim toga, i najbolja brana protiv svih ideologija. Dokaz tomu su otpor velikim ideologijama koji je primjerice zapadno kršćanstvo, točnije katoličanstvo, pružilo velikim ideologijama XX st.: fašizmu, nacionalsocijalizmu i komunizmu. U ime dostojanstva ljudske osobe te štovanja, čašćenja i poštovanja koji se duguju jedino Svetom odnosno Bogu, službeno je Učiteljstvo svojim enciklikama osudilo čašćenje države, rase i klase. Ovdje se tek kratko valja prisjetiti enciklika pape Pija XI „Non abbiamo bisogno“ (1931), kojom je osuđen fašizam, zatim „Mit brennender Sorge“ (1937), kojom je pak osuđen nacionalsocijalizam. Treba uočiti da su odnosne enciklike pisane talijanskim, odnosno, njemačkim jezikom, a ne uobičajenim latinskim, kako bi ih „dobro“ mogli razumjeti i „duce“ i „Führer“! Spomenuti je Papa osudio i komunizam enciklikom „Divini Redemptoris“ (1937). Poznato je da su se vođe narečenih ideologija nakon tih javnih osuda nastojali osvetiti Katoličkoj crkvi. Dapače, smatrali su je jedinim pravim neprijateljem!

Bilo je rečeno da je Bog u religioznom kontekstu konačni smisleni temelj sveukupne stvarnosti, onaj koji je sada nosi i podnosi, ali koji će je

jednom u konačnosti posve osmisлити isušivši sve potoke suza s ljudskih obraza, pa i s onih najnevinijih, kao i potoke krvi iz svih ljudskih ratnih i inih rovova! Ovu misao, koju su pod nazivom *apokatastasis panton* vrlo rano zastupali kršćanski pisci Klement Aleksandrijski (150–215) i Origen (185–254), Schröder izriče ovako: „Nestalo bi i obećanja o dokinuću svih suprotnosti koje, ako ga se traži ovdje i sada, djeluje razarajuće: ‘...a u onaj me dan nećete ništa više pitati’ (Iv 16,23)“ (Schröder, 2008, str. 105). Autor očito ovdje misli na naše ljudsko istjerivanje pravde, koje nerijetko završava u novom nasilju i u novim nepravdama. Religiozan čovjek ipak ima pred očima onu konačnu, neprevarljivu pravdu koju će jednom za svagda sprovesti vrhovni moralni zakonodavac! U ovakvom se religioznom okviru lakše moli i daje oprostjenje, a što jedino pruža pretpostavke za istinski suživot, a ne možda tek samo za život jednih pored drugih!

Bitno obilježje religije odnosno religioznosti je svakako i promocija mira kao čovjekovog najvećeg dobra. Mir naravno nije samo puka odsutnost rata (*absentia belli*), nego stanje spokoja i harmonije u narodu i među narodima, koje istom omogućuje svekoliki napredak i osobe i naroda. Budući da je religija danas *global player*, ona uveliko može pridonijeti nadvladavanju sukoba, pomirenju i učvršćenju mira među grupama i narodima. Zato je s pravom Željko Koralija svoj prilog s interdisciplinarnog i interkonfensionalnog simpozija održanog 2014., u Zagrebu naslovio s „Međureligijski dijalog – put do izgradnje mira“, te ga i započeo s tvrdnjom: „Svaka religija i svjedočenje određenih vrijednosti nužno imaju dijaloški karakter“ (Koralija, 2015, str. 131). Autor u spomenutom članku ukazuje na veoma važnu, ali sasvim konkretnu činjenicu da svaki dijalog, pa onda i međureligijski, započinje i ima svoj temelj u osobnom odnosu te odnosu prema Transcendenciji: „Prema tome možemo reći da dijalog u religijskom smislu, uključuje tri bitne, nužno povezane značajke: vježbu lijepog, kreposnog ophođenja (u potpunom, duhovnom, unutarnjem i vanjskom smislu) na što poziva i želi odgajati svaka religija, svjesnost o prisutnosti onoga kome i s kime govorimo stavljajući naglasak na ‘među’ te izgradnju osobne duhovnosti u odnosu s Bogom koja može pomoći u izgradnji mira u prepoznavanju i svjedočenju istine“ (Koralija, 2015, str. 133).

Za izgradnju mira u svijetu osobito su odgovorni religijski službenici i poglavari, koji imaju u rukama i potrebna sredstva, tj. delegiranost svojih zajednica za promicanje tako plemenite stvari kao što

je postizanje mira te njegovo učvršćenje. Mnogi će se sjetiti da je 27. listopada 1986. papa Ivan Pavao II sazvaio u Asizu glasoviti međureligijski susret predstavnika religija, koji se odvijao pod geslom „biti zajedno kako bismo molili“. Taj je skup imao izvanredan odjek u svijetu pa je zbog njega jednostavno nazvan „Duh Asiza“. Sam je Ivan Pavao II bio svjestan njegova značenja upućujući stoga na njega kao na „stalan izvor nadahnuća i neiscrpane snage mira“. U duhu Asiza spomenuti je Papa sazvaio još dva takva susreta: jedan u Rimu 1999. te drugi iznova u Asizu 2002. godine. Valja također istaknuti da se on na svim svojim brojnim međunarodnim putovanjima uvijek susretao i s predstavnicima drugih religija (Nagy, 2014, str. 221–229). U promociji mira su naravno osobito odgovorni njezini službeni predstavnici, ali i njezini najbolji izdanci, a to su mistici koji imaju posebno iskustvo Svetoga. Kao što vidimo, na njima je velika odgovornost, u sadašnjosti i u budućnosti. To je imao u vidu i švicarski teolog Hans Küng (rođ. 1928.), umirovljeni profesor ekumenske teologije na sveučilištu u Tübingenu, utemeljivši zakladu „Weltethos“, koja nastoji izgraditi jednu zajedničku etiku utemeljenu na etičkom patrimoniju svih religija te tako pridonositi miru u svijetu. Ovu zakladu Küng smatra, unatoč sve svoje splendidne akademske karijere i mnogih znanstvenih djela, zapravo najvažnijim svojim teološkim poduhvatom!

Zaključak

Ovaj prilog, čije se istraživanje najvećim dijelom kretalo koordinatama fenomenologije religije, iznijelo je na vidjelo da zaborav ili izostanak religioznog u privatnom i javnom životu rađa ozbiljnim posljedicama. Ponajprije, čovjek kao pojedinac ostaje ugrožen u svojoj apsolutnoj vrijednosti, bez okvira koji nudi smisao, sam s često nepodnošljivim životnim teretom, s nemogućnošću rješavanja dubokih moralnih konflikata, bez tako potrebnog entuzijazma, zrelog odnosa prema životu i smrti. Izostankom, pak, religioznog na javnom području suočeni smo s nerazumijevanjem i propadanjem tradirane kulture, urušavanjem javnog morala, raslojavanjem društvene zajednice i gubljenjem njezine kompaktnosti, većom mogućnošću manipulacije najrazličitijih ideologija kao i većom prijetnjom miru.

Forgetting and eliminating the religious in personal and public life ³

Summary

According to classical philosophy, religiosity is man's own dominion (proprium), which is given with man's nature as such. When a man lives it in its wholeness, then it becomes the central reality of his life. Religious practice, as a litmus paper of religiosity, records in modern times, both in the West and with us, the forgetting or the absence of the "religious" in the broadest sense of the word. What are the consequences in private and public life?

The author seeks to answer the question in questioning the role religion plays by its nature in human life and society. By disappearance of religion, the frame is lost for answering the question of value or the meaning of life. Burdens of life without religion are more difficult to bear, more difficult it is to maintain marriage, mental health, and generally optimism about life. At the social level, the disappearance of religion weakens the awareness of belonging to the community, the culture remains without understanding and inspiration, system of values weakens, and the chances for overcoming conflicts, reconciliation and strengthening of peace are reduced. The forgetting of the religious in private and public life can therefore have serious consequences.

Key words: religion, religiosity, absence and forgetting of religion, consequences of the disappearance of religiousness in private and public life.

Literatura i bilješke:

1. Antunović, Ivan (2006), „Religije i život“, *Zbornik radova simpozija održanog u Zagrebu 17. prosinca 2005.*, Zagreb, FTIDI.
2. Bocheński, Joseph Maria (2001), *Uvod u filozofsko mišljenje*, Split: Verbum.
3. CDU-Politikerin Gütters warnt vor Enchristlichung (<http://www.katholisch.de/aktuelles/aktuelle-artikel/cdu-politikerin-grutters-warnt-vor-entchristlichung>, pristupljeno 1. 5. 2018.).
4. Coreth, Emerich (2001), „Od temelja bitka do živoga Boga - Filozofijsko pitanje o Bogu“, *Obnovljeni život*, 56(4), str. 411–421.

³ 25th International Symposium "Religion and Politics", 21-21. April 2018. Islamic Center in Zagreb. Organizers: Meshihat of Islamic Community in Croatia; European Academy of Sciences and Arts; Bosniak Academy of Sciences and Arts.

5. Feuerbach, Ludwig (1959–1964), *Das Wesen des Christentums*, Sämtliche Werke. Bd. 6. Stuttgart-Bad Cannstatt.
6. Holjevac, Marcel (2018), Zabrinjavajuće: u Europi se kulturološki vjerski identitet sve manje prenosi s roditelja na djecu (<https://narod.hr/hrvatska/zabrinjavajuće-europi-se-kulturoloski-vjerski-identitet-manje-prenosi-s-roditelja-djecu>, pristupljeno 15. 4. 2018.).
7. Jakovljević, „Duhovnost u prevenciji u liječenju depresije“, u: Jurčić, Marina; Nikić, Mijo; Vukušić, Herman (2007), *Vjera i zdravlje*. Zbornik radova s interdisciplinarnog, multikonfesionalnog i internacionalnog simpozija održanog 2. ožujka 2005. godine na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu (I. dio); Razni tekstovi na temu „Vjera i zdravlje“ (II. dio), Zagreb: Zaklada Biskup Josip Lang, str. 77–87.
8. Jurčić, Marina; Nikić, Mijo; Vukušić, Herman (2007), *Vjera i zdravlje*, Zbornik radova s interdisciplinarnog, multikonfesionalnog i internacionalnog simpozija održanog 2. ožujka 2005. godine na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu (I. dio); Razni tekstovi na temu „Vjera i zdravlje“ (II. dio), Zagreb: Zaklada Biskup Josip Lang.
9. Koralija, Željko (2015), „Medureligijski dijalog – put do izgradnje mira“, u: Nikić, Mijo – Marjanović, Marijana (uredili), *Religije i nasilje*. Zbornik radova interdisciplinarnog i interkonfesionalnog simpozija održanog u Zagrebu 17. listopada 2014. Zagreb, FTIDI, 2015, str. 131–141.
10. Leeuw, van der Gerardus (1952), *L'uomo primitivo e la religione*, Torino.
11. Mondin, Battista (2012), *Il problema di Dio. Filosofia della religione e teologia filosofica*. Bologna: ESD.
12. Nagy, Božidar (2014), „Papa Ivan Pavao II na velikim medureligijskim skupovima“, *Obnovljeni život*, (69)2, str. 221–229.
13. Nikić, Mijo – Marjanović, Marijana (2015). *Religije i nasilje*. Zbornik radova interdisciplinarnog i interkonfesionalnog simpozija održanog u Zagrebu 17. listopada 2014.
14. Pajević, Izet; Sinanović, Osman; Hasanović, Mevludin (2007), „Religioznost kao faktor psihičke stabilnosti“, u: Jurčić, Marina; Nikić, Mijo; Vukušić, Herman (ur.). *Vjera i zdravlje*. Zbornik radova s interdisciplinarnog, multikonfesionalnog i internacionalnog simpozija održanog 2. ožujka 2005. godine na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu (I dio); Razni tekstovi na temu „Vjera i zdravlje“ (II dio), Zagreb: Zaklada Biskup Josip Lang, str. 153–162.
15. Pereira, Marcelo Bravo (2011), *La ricerca di quello splendore. Note introduttive alla fenomenologia della religione*. Roma: Ateneo Pontificio Regina Apostolorum – If press.
16. Püttmann, Andreas (2010), *Gesellschaft ohne Gott. Risiken und Nebenwirkungen der Entchristlichung Deutschlands*, Asslar: Gerth Medien GbH.
17. Renić, Dalibor (2012), Kriza vjere ili kriza prenošenja vjere? Stručno vijeće za vjeroučitelje osnovnih i srednjih škola Gospičko-senjske biskupije, Plitvice, Hrvatska, 2012.
18. Schröder, Richard (2008), *Abschaffung der Religion*, Wissenschaftlicher Fanatismus und die Folgen. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder GmbH.
19. Spaemann, Robert (2002), *Grenzen. Zur ethischen Dimension des Handelns*, Stuttgart: Klett-Cotta.
20. Šestak, Ivan (2006), „Filozofsko utemeljenje religioznog života“, u: Antunović, Ivan (ur.), *Religije i život*, Zbornik radova simpozija održanog u Zagrebu 17. prosinca 2005. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, str. 287–302.
21. Šestak, Ivan (2008), „Pokazatelji čovjekove duhovne dimenzije. Analiza čovjekovih vlastitosti“, *Obnovljeni život*, 63(1), str. 3–19.

22. Torielli, Andrea (2016), Cattolici ma non troppo, l'Italia dei giovani non crede più. (<http://www.lastampa.it/2016/07/31/vaticaninsider/ita/recensioni/cattolici-ma-non-trop-po-litalia-dei-giovani-non-crede-pi-i-TpHGCjbLRCosdeRbvPrrO/pagina.html>, pristupljeno 14. 4. 2018.)
23. Vukušić, Herman (2007), „Duhovnost i medicina“, u: Jurčić, Marina; Nikić, Mijo; Vukušić, Herman (ur.). *Vjera i zdravlje*, Zbornik radova s interdisciplinarnog, multikonfesionalnog i internacionalnog simpozija održanog 2. ožujka 2005. godine na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu (I dio); Razni tekstovi na temu „Vjera i zdravlje“ (II dio), Zagreb: Zaklada Biskup Josip Lang, str. 3–8.